

SZOLGA- ÉS CSELÉDNÉPESSÉG A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁGON A SZÁMOK TÜKRÉBEN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezetés. A cselédek és szolgák mint elkülöníthető népességcsoport kialakulása

Minden valószínűség szerint a cselédek és szolgák évszázadok (talán évezredek) óta hozzátartoztak a családi gazdaságok tevékenységszerkezetéhez. Ennek ellenére a népességen belül csoportként történő megkülönböztetésük igen hosszú ideig rendkívül nehéz mind fogalmilag, mind a jogszabályokat tekintve, nem is beszélve a statisztikai megközelítés lehetőségéről. Nézzük ezeket sorjában.

Mind az ősi finn-ugor eredetű „ház”, mind az ezzel rokon értelmű, szláv eredetű „család” szó a 12. századtól adathozható a magyar nyelvben írásos források alapján. Egyszerre jelenti az együtt élő csoportot és a csoport egy tagját. Ugyancsak a 12. századig vihető vissza a szintén szláv eredetű „szolga”, valamint az ezzel rokon értelmű, ótörök eredetű „béres” szó is (TESZ 1967. I. 280. 471–472. III. 837.). Mindegyikük a háznép, illetve az azzal sok tekintetben rokon értelmű családtag fogalmát írja körül, bár a „szolga” és „béres” szavakhoz társul a függőség, a csoport tagjai számára végzett szolgálat fogalma is. Vagyis úgy tűnik, mintha a középkorban a magyar nyelv a kívülálló számára nem tenne minden esetben világos különbséget egy-egy háztartás különböző eredetű, rokonsági viszonyú, feladatú tagjai között, noha mindezzel az együtt élő csoport tagjai nyilván tisztában voltak. Ha röviden áttekintjük a család/cseléd szavak fogalmi átalakulását – anélkül, hogy kiterjedt forráselemzésekbe bonyolódnánk – viszonylag jól érzékeltethetjük a vizsgálatunk célját képező népességcsoport helyzetének változását a középkort követő évszázadokban. A 19. század elejéig a magyar nyelv a „cseléd” szót megkülönböztetés nélkül azonosan, illetve felváltva használja a „család” terminussal, mégpedig négyféle jelentésben:

¹ A „Servant project” EU támogatású konferenciasorozat keretében Oslóban, 2002 júniusában tartott előadás átdolgozott és kibővített változata.

1. családtag;
2. gyermek;
3. nő (a viseletre utalva: „fehércseléd”, „vászoncseléd”);
4. szolga.

Vagyis a szópáros évszázadokon keresztül szinonim gyűjtőfogalomként működik, ténylegesen különböző státusú és eredetű, más-más tevékenységeket végző személyeket jelöl azonos vagy hasonló módon. A 19. század közepén azonban fokozatosan átalakulnak a velük kapcsolatos elnevezések, változásokat észlelhetünk a szóhasználatban, a szóikerpár szétválik egymástól. A korszak népszerű költője, Vörösmarty Mihály szóhasználatának hatására egyre inkább a korábban kissé háttérbe szorult „család” szót kezdik alkalmazni az első két jelentésre (TESZ, 1967. I. 471–472.), miközben a nőkre alkalmazott harmadik jelentés apránként eltűnik, s a „cseléd” szó jelentése fokozatosan a ma is használatos szolgálatot végző személy, szolga fogalmára egyszerűsödik le. Ugyanakkor utóbbi a 19. század közepétől tartalmilag tovább differenciálódik, jelentése lényegében már három fogalmat, illetve népességcsoportot jelöl:

1. házicseléd (többnyire nő);
2. mindkét nemhez tartozó gazdasági cseléd parasztbirtokon (szolga névvel is illetik őket);
3. szerződéses bentlakó szolga nagybirtokon.

Vagyis a „cseléd/család” szavak röviden felsorolt fogalmi változása mögött egyszerre három 19. század közepi átalakulási folyamat is felsejlik:

- a családtagok és a szolgák, cselédek egymástól történő elkülönülésének kezdete;
- az együtt élő háztartási csoporton belüli patriarchális viszonyok részbeni visszaszorulása és a cselédek és szolgák esetében annak szerződésessé váló átalakulása;
- a cseléd, illetve szolga, mint foglalkozás specializálódása, a csoportba tartozók differenciálódása.

Nézzük a fogalom körébe tartozók csoportjának jogi körülhatárolását. Noha a jogtörténeti munkákból egyértelműen kiderül, hogy az együtt élő csoportokon belül a családtagoktól megkülönböztethető szolgák, cselédek létezésével a 15. század óta számolnak a jogalkotók, a 18. század elejéig azonban mindössze csak három velük kapcsolatos kérdést szabályoznak: személyükben adómentesként határozzák meg őket (az adót a családfőjükkel reprezentált egyes családi gazdaságok, illetve együtt élő csoportok viselik), a cselédek/szolgák jogi felelőssége (jogképessége) függő helyzetüknél fogva meglehetősen korlátozott, amit az is jól mutat, hogy már igen korán megjelenik a szolgálat lejárt előtti eltávozásuk (megszökésük) tilalma.

A 18. század folyamán észlelhetők lesznek azonban bizonyos szabályozási változások, melyek egyúttal a központi hatalom szolgaviszonyokat is érintő modernizációs kísérleteinek kezdeteit jelzik. Eddig ugyanis a cselédek, szolgák

tartását, jogait, kötöttségeit, bérezését kizárólag a szokásjog szabta meg, viszont 1723-tól a törvényhozás előírja a cselédek és szolgák béreinek, valamint a szolgálatvállalás/szolgálatváltás (eltávozás, illetve új alkalmazás) időszakának törvényhatóságokénti egységesítését, majd az 1770-es évektől kezdve a bécsi udvar kísérletet tesz a cselédviszonyok külön részletes írott szabályozására. Bár II. József 1786-ban kiadott országos cselédrendtartása rövid életű, de még sem hatástalan. Ettől az időszaktól kezdve ugyanis a magyarországi törvényhatóságok többségében a szolgák helyzetét fokozatosan írott jogszabályok (statútumok) írják körül, illetve határozzák meg. A megyék és városok által megalkotott cselédrendtartásoknak azonban komoly szépséghibájuk, hogy törvényhatóságoként külön-külön kezelik a kérdést, így érthető módon kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak, vagyis nem hoznak létre egyértelmű és egységesen szabályozott jogviszonyokat. A helyzet csak a 19. század második felében változik meg, amikor 1856-ban országosan kötelezőként bevezetik az osztrák mintájú „ideiglenes cselédrendtartást”, majd az 1860-as évek átmeneti és zavaros, a cselédviszonyokra nézve ismét nem egységes jogviszonyokat hozó időszakát véglegesen lezárja 1876-ban a cseléd-törvény (XIII. tc.) megalkotása (Sápi 1967, 1968)

A jogi szabályozásokkal párhuzamosan nagyjából azonos időrendben alakul a cselédek és szolgák statisztikai számbavételének folyamata. A 16. század elejéig még a családi gazdaságok száma is alig állapítható meg, nemhogy a bennük működő szolgáké. A 16. század közepétől azonban a nagybirtokok gazdasági eszközeiről és népességéről készített összeírások a majorsági alkalmazottak mellett időközönként már megemlítik a parasztgazdaságokban dolgozó szolgákat, majd a 18. század elejétől kezdődően ugyanezt tapasztalhatjuk a megyék által végzett adóösszeírások esetében is. Ezek az adatok azonban a szolgaréteg nagyságára, szerkezetére vonatkozó következtetések levonására még alig alkalmasak, mivel többnyire csak az egyes adózó gazdaságokat rögzítik (esetenként számszerűen jelölve az általuk alkalmazott szolgák számát), de a szolgálatot vállalók közelebbi adatait nem közlik. Ráadásul a szolgák említése mind jogi értelemben, mind térben és időben hiányos, illetve következtelen, ami annak tudható be, hogy személyükben általában továbbra sem számítanak adókötelesnek. A helyzet csak a központi rendelkezésre, nem adózási célból készített népösszeírások (Conscriptio Animarum) 1770-es évek eleji bevezetésével változik meg, melynek néhány eredményét rövidesen ismertetjük. Sajnos ezt a kezdeményezést – a szolgák adatainak külön rögzítését – sem az első népszámlálás (1785–1787), sem az azt 1804-től követő újabb országos népesség-összeírások (Conscriptio Ignobilium – nem nemesek összeírása) nem folytatják, így a szolga- és cselédnépesség további számszerű változásainak figyelemmel kísérése és statisztikai jellemzése csak a 19. század közepén újraindult, és most már rendszeressé vált népszámlálások segítségével végezhető el.

Vagyis a szolgák és cselédek, mint külön társadalmi réteget képező munkavállalói csoport önálló jogalanyként történő megfogalmazása, viszonyainak szabályozása és statisztikai számbavételének kezdete a magyar társadalomban csak a 18. század utolsó harmadában következik be, patriarchális viszonyaik, részben a szokásjoghoz való kötődésük és sajátos beágyazódásuk az alkalmazó családi-háztartási csoportjába pedig a 19. század közepén kezd átalakulni. Utóbbit egyébként nem pontosan, s talán nem is elsősorban a fent említett nyelvészeti adatok mutatják, hanem a korabeli gazdasági irodalom, amely a 19. század első harmadától kezdődően telve van a szolgák és munkaadók közötti viszonyok megváltozásával kapcsolatos panaszokkal, majd a jobbágyfelszabadítást követően a század közepétől ez kibővül a munkaerőhiányról és a szolgáltatvállalásra való hajlandóság csökkenéséről szóló kesergéssel.²

2. A cseléd- és szolganépeség számának alakulása az 1770-es és 1910-es évek között Magyarországon a népszámlálások és népszámlálások tükrében

Az 1777–1782 között készült lélekösszeírások (Conscriptio Animarum) végeredményei alapján először rekonstruálható a cseléd és szolganépeség megközelítő száma és aránya, valamint néhány demográfiai jellemzője a történeti Magyarország Erdély és a Katonai Határőrvidék nélküli területére vonatkozóan (1. táblázat). Ennek alapján az állapítható meg, hogy a szolgák össznépeségen belüli aránya viszonylag magas, a nyugat-európai adatokhoz közel álló 6 százalékos körüli értéket mutat a 18. század utolsó harmadában. A szolgák aránya azonban 90 év múlva, a most már a teljes ország területére rendelkezésre álló 1869. évi adatok szerint sem magasabb vagy alacsonyabb, amiből két következtetés vonható le. Egyrészt a szolgák létszámának alakulása lépést tartott az össznépeség ez időben eléggé dinamikusnak nevezhető növekedésével, vagyis a munkaszervezetben és az élők munkára iránti igényben alapvető átalakulás nem következett be. Másrészt – ez utóbbi természetesen csak feltételezés – vélhetőleg a 19. század közepén a rétegen belül azért némi átrendeződés mehetett végbe. A jobbágyság, valamint kötelező és ingyenes munkajáradékának (a robotnak) megszüntetése és ennek következményeképpen a nagybirtokok munkaszervezetének alapjában bérmunkára való átállítása a 19. század közepén minden bizonnyal tetemes növekedést eredményezhetett a nagybirtokokon alkalmazott gazdasági cselédek számában és arányában. Valószínű ugyanakkor, hogy ezzel párhuzamosan viszont a parasztgazdaságokban foglalkoztatott szolgák száma némileg csökkent, mivel a gazdák családjuk, háztartásuk munkaerőjét most már a robot megszűnése következtében teljes egészében saját gazdaságuk számára vehették igénybe. Szolgát csak akkor kellett alkalmazniuk, ha a

² Csak ízelítőként hivatkozunk az alábbi írásokra: Edvi 1834; Galgóczy 1855; Novák 1869.

család munkaerő-kapacitása gazdálkodási feladatainak ellátására nem volt elegendő, vagy összetétele nem felelt meg a kor és nem szerinti munkamegosztás szokásrendszerének, azt többé a kifelé szolgáltatandó munkajáradék (a földesúrnak kötelezően szolgáltatandó robot) már nem követelte meg. Az 1870-es évektől kezdve viszont országos adataink a szolgák és cselédek létszámának stagnálását, ebből következőleg a növekvő népességen belüli arányuk fokozatos csökkenését mutatják. Bár a házicselédek száma – noha igen kis mértékben – egészen az első világháborúig nő, és a gazdasági cselédeké is csak az 1890-es években kezd számszerűleg csökkenni, a szolga- és cselédnépesség összlétszámának alakulása most már messze elmarad ugyanezen korszak dinamikus népességnövekedése mögött, ami azt eredményezi, hogy teljes népességhez viszonyított arányuk 1880 és az első világháború között körülbelül 30 százalékkal (6-ról 4,3 százalékra) csökken.³

Ha külön nézzük a városi és vidéki (falusi és kisvárosi) adatokat, a kép akkor sem változik. Noha a városokban alkalmazott cselédek és szolgák száma 1778 és 1900 között több mint négyszeresére nő, a városi népesség növekedése azonban ezt az ütemet is lényegesen meghaladja. Ebből következőleg a szolgák és cselédek 18. század végi, a városi népességen belüli 8 százalékot meghaladó aránya adataink szerint a 20. század elejére számottevő mértékben csökken (2. táblázat). A tendencia még a sok szempontból az országos átlagtól eltérően fejlődő Budapest esetében is hasonló. Bár a budapesti cselédkérdés kiváló monográfusa szerint az urbanizáció és polgárosodás „roppant mértékben felduzzasztotta a személyes szolgálat körében dolgozók tömegeit” (Gyáni 1983. 14.), valójában a házicselédek létszámának növekedése itt is elmarad némileg a városi népességszám gyarapodásának üteme mögött, így arányuk Budapest lakosságához viszonyítva 8,1 százalékról 7,7-re esik vissza 1880 és 1910 között.

Természetesen a fenti adatok igazában csak a 19. század végétől nevezhetők statisztikai értelemben megbízhatónak. A 19. század közepén kialakult magyar hivatalos statisztikai szervezet Európa többi országához hasonlóan ugyanis sokat problémázott azon, hogyan mérje a társadalom szerkezetét és annak változásait, melynek során a gyakorlati szempontok és ideológiai állásfoglalások gyakran keveredtek, ütköztek egymással (Tóth 1987), s a csoportra vonatkozó statisztikai adatok időszakonként bizonytalankodóak, egymásnak esetenként ellentmondóak. A szolgák és cselédek esetében a statisztikai felméréseknek három alapvető problémával is meg kellett küzdeniük:

1. hogyan határozzák meg és különítsék el a szolga és cseléd fogalmát;
2. hova helyezték el őket a hivatalos statisztika által tükrözni kívánt társadalomszerkezetben;

³ Az adatok forrását részben az 1777–1782 közötti lélekösszeírásokon alapuló számításaink, részben a Központi Statisztikai Hivatal által készített hivatalos népszámlálások képezik. Különösen sokat használtuk az 1900. és 1910. évi adatokat (Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1910).

3. s végül hogyan végezzék el számbavételüket a gyakorlatban.

Az első 19. század közepi népszámlálás (1851) nem végez részletes háztartás- és társadalomszerkezeti összeírást. Az ezt követőek (1857, 1869) a házicseléseket inkább a szokások alapján veszik fel és sorolják be. (Jellegzetesnek mondható, hogy 1869-ben adataikat, mint „személyes szolgálatot teljesítőket” a hivatalsszolgákkal, alacsonyabb rangú csendőrökkel és rendőrökkel együttesen mutatják ki, konkrét létszámuk csak egy háztartásstatisztikai adatsorban található meg.) Az első precízebb definíciót a rétegre vonatkozóan az 1890-es népszámlálás bevezetőjében találjuk. Talán nem véletlen, hogy adatsoraink is ettől kezdve látszanak korrektnek és egymással konzisztensnek. A szóban forgó meghatározás szerint nevezettek „személyes és háztartási szolgálatot végző egyének, nem teljesítenek termelő tevékenységet s tulajdonképpen gazdájuk jövedelméből élnek”. A fogalom alatt „csak a személyi szolgálatot teljesítő és azonkívül a háztartásban segédkező női cselédszemélyzetet értjük (férfiak közül tehát csak a szakács, komornyik, inas, csatlós, parádés kocsis, urasági kapus és effélék)” sorolandók ide – írja az ismeretlen statisztikus szerző (Népszámlálás 1890. I. 8. 17.). Ezt az értelmezést a statisztikusok a későbbiekben is követik egy lényeges eltéréssel: valójában ugyanis a házicseléseket az 1890. évi népszámlálás kivételével végig keresőként értelmezik. A 19. század végi – 20. század eleji népszámlálások viszont e réteget nem tudják igazán elhelyezni az általuk elképzelt társadalmi hierarchiában. A foglalkozási főcsoportok között a házicseléség mindössze csak 1880-ban kap önálló helyet, a többi alkalommal vagy összevonták más kategóriákkal (1869), vagy a sor végére illesztik (1900, 1910). Csak az első világháború után kerülnek be külön és önállóan a foglalkozási főcsoportok közé a nyugdíjasok rovata után (1920, 1930). A szolgák másik csoportja, a gazdasági cselédek besorolásával lényegesen kevesebb a gond, a statisztikusok őket végig keresőknek és az „őstermelésbe” (a mező, erdő- és kertgazdaságba) tartozóknak tekintik. Utólag nézve mindössze annyi kifogásolhatónk lehet, hogy a két csoport, a házi- és gazdasági cselédek egymástól való elválasztása a statisztikai gyakorlatban meglehetősen mechanikusan zajlik le. Főként vidéken a szolgaszemélyzetet többnyire automatikusan kétfelé sorolják: a nőket házicselédnek, a férfiakat gazdasági cselédnek tekintik. A korszak munkaviszonyait tárgyaló néprajzi kutatások alapján azonban bizonyítható, hogy sem a 19. század végi parasztgazdaságokban, sem a nagybirtokokon a munkamegosztási rend nem ennyire leegyszerűsítve működik (Kiss 1981; Papp 1975).

3. A cselédek és szolgák demográfiai jellemzői

A 18. század végi népesség-összeírások még nem különböztetnek meg külön csoportokat a szolgákon belül. Élhetünk a gyanúperrel, hogy az összeírások

szerkezetének kitalálói a korszak mindennapi gyakorlatának megfelelően fontosnak és megörökítendőnek még főként a nemek és a korcsoportok közötti különbségeket látták. A hagyományos családi munka- és tevékenység-megosztási szervezet is ezek alapján működött. A természetes módon, a fizikai adottságokhoz igazodóan kialakult és szokássá kristályosodott munkamegosztási rend szabályainak megfelelően azonban a szolgálknak minden egy-egy gazdaságon belül adódó munkát el kellett végezniük. A parasztgazdaságokban dolgozó cselédnők tehát részt vettek a mezei munkákban is, sőt arra is találunk adatokat, hogy még a kézművesek legényeit és inasait is bevonták a mezőgazdasági tevékenységekbe, ha a helyzet úgy kívánta. Az agrártörténeti irodalomból tudjuk továbbá, hogy a nők gazdasági szerepe a 19. század végéig még korántsem kötődött kizárólag a házi/ház körüli tevékenységekhez. A kulcsfontosságúnak mondható aratás munkafolyamatában például a sarló-kasza eszközváltás⁴ előtt – mely a 18. században, de néhol csak a 19. század második felében zajlott le – a nők kitüntetett szerepet játszottak a termés betakarításában. Vagyis a népesség többségét magában rejtő falusi-kisvárosi családi gazdaságok szintjén a házicselédesség és a gazdasági cseléd (szolga) státusa ekkor még nem különíthető el világosan egymástól sem munkafeladataik, sem gazdasági jellemzőik tekintetében.

Ha összevetjük egymással a 18. század végi lélekösszeírások és a sok tekintetben legjobban sikerült első világháború előtti népszámlálás, az 1900. évi adatait (2. táblázat), akkor ebből a következő, az eltelt egy és negyed évszázad átalakulását jellemző fő tendenciák olvashatók ki:

- 1900-ban már erőteljes különbségeket találunk a nagyvárosok és a vidék között a szolgatartás tekintetében (vidéken sokkal kisebb arányban foglalkoztatnak szolgálkat a háztartásokban);
- az eltelt egy és negyed évszázad alatt a szolgálk népességen belüli aránya számottevő mértékben csökken mind a városokban, mind a vidéken;
- változik a nemek aránya (a városokban a nők arányának a szolgálk csoportján belüli növekedése – a feminizáció – figyelhető meg, vidéken viszont ennek pont ellenkezője, maszkulinizáció játszódik le);
- enyhén nő a gyermekkorú népesség szolgálként való igénybevétele (vagy pontosabbak lesznek az erre vonatkozó nyilvántartások).

Összességében a szolgatartás lassan hanyatló tendenciát mutat, de miután a csoporton belül a nők száma inkább stagnál, ez az arányok szintjén lassú csök-

⁴ A középkortól kezdve évezredek át a megérett gabona levágását egy külön erre a célra kialakított sarlóval a nők végezték, a férfiak a learatott gabona kévébe kötésével és rakodásával foglalkoztak. A gyorsabb haladást biztosító (férfiak által használt) kasza aratóeszközként való alkalmazása – és ebből következően az aratás munkarendjének átalakulása – az Alföldet kivéve csak a 18. század vége – 19. század közepe közötti időszakban nyert teret az ország számottevő részén. Vö. Kósa 1967.

kenésként és egyúttal feminizációként jelentkeznek. E változás minden bizonnyal összefügghet azzal a jelenséggel, hogy a mezőgazdaság eszközeinek és folyamatainak lassú korszerűsödése (Balogh 1965; Barbarits 1965) csökkenti a férfiszolgák iránti munkaerőigényt. Ezzel szemben viszont a háztartási technológia esetében ugyanilyen korszerűsödés az adott időszakban még nem figyelhető meg, tehát a családi munkaerőt kiegészítő női házicselédék iránti igény nem csökken jelentős mértékben.

Nem látunk kibontakozni olyan folyamatokat sem, amelyek tömeges mértékben elcsábítanák a női munkaerőt a cselédkedéstől mint foglalkozástól. A leginkább nőket foglalkoztató textilipar Magyarországon az első világháború előtt csökevényesen alakul ki, az Osztrák-Magyar Monarchia belső munkamegosztásának megfelelően ezt az igényt nálunk főként a csehországi textilipari üzemek elégítik ki. Vagyis a családon kívül dolgozni akaró vagy kényszerülő, magasabb iskolai végzettséggel nem rendelkező nők számára a cselédkedésen kívül alig akad más munkalehetőség a 20. század elején.

A városi házicselédesség létszámának egyébként dinamikus, de a városi népesség egészének növekedésétől mégis elmaradó szaporodása elsősorban azzal magyarázható, hogy a 19. századi urbanizációs robbanás itt tömegével hozott/alakított ki olyan rétegeket és háztartásokat, melyeknek nem volt igénye és/vagy lehetősége a cselédtartásra. A fenti tendenciákat összességében jellemző számadataink azt mutatják, hogy a családon kívül munkát vállaló nők között a cselédék és szolgák aránya 1880 és 1910 között 30-ról csak 25 százalékra csökken, viszont a férfiak esetében közel 14 százalékos arányuk harmadával esik vissza (és 1910-ben mindössze 9 százalék körüli értéket mutat).

Ha a cselédék és szolgák arányának területi megoszlását tekintjük át, akkor azt látjuk, hogy a 18. század végén ez határozott regionális különbségeket mutat (1. térkép). Az ország nyugati és középső területein lényegesen magasabb a szolgák népességen belüli aránya, mint az ország déli és keleti területein – mintha csak a Hajnal-vonalat látnánk viszont kissé megdőbülve és az eredeti tézisben megjelölt Trieszt–Szentpétervár vonaltól némileg kelet felé eltolódva (Faragó 2001). Mindez világosan mutatja azt, hogy a háztartások és családi gazdaságok korabeli munkaszervezete eltérő szerkezetű volt a Magyar Királyság különböző területein.

Ha a házicselédék 1900. évi adatait visszük rá a történeti Magyarország térképére (2. térkép), akkor lényegében azt látjuk, hogy össznépességen belüli arányuk hasonló területi megoszlást mutat, mint egy és negyedszázaddal korábban: a nyugati és középső területek (tulajdonképpen az Európai Unióba most belépett szlovák és magyar régiók) szolganépessége lényegesen magasabb, mint a déli és keleti területeké (melyek a mai Horvátországhoz, Szerbiához, Romániához és Ukrajnához tartoznak). Vagyis úgy tűnik, hogy a cselédtartás eltérő mutatói – másképpen fogalmazva a családok és háztartások munkaszervezésében megmutatkozó korábbi területi különbségek – töretlenül fennmarad-

tak. (Ami azt a feltételezést is megengedi, hogy a háztartások és családi gazdaságok munkaszervezete, technológiája az eltelt több mint 100 év alatt még viszonylag keveset változhatott és e téren a területi különbségek is szinte változatlanul fennmaradtak.)

Más a helyzet viszont a szolgák másik nagy, a 18. század végén még külön nem mérhető csoportja, a gazdasági cselédek esetében. Ezek 1900 körüli területi megoszlása (3. térkép) a házicselédekétől lényegesen eltér. A legmagasabb értéket a gazdasági cselédek népességén belüli aránya tekintetében a mai Magyarország területére eső alföldi megyék mutatják – ahol a mezőgazdasági nagybirtokok aránya a legmagasabb –, míg a hegyvidékek esetében (legyenek azok akár a fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyokkal jellemezhető nyugati határszélen is) lényegesen kisebb számokat találunk. Ezek az adatok azt jelzik, hogy szemben a szinte változatlanul továbbélő házicselédséggel, a jobbágyrendszer 19. század közepi megszüntetése után modernizálódott nagybirtoküzemek munkaerőigénye alapvetően átalakította a gazdasági cselédség korábban döntően a paraszti gazdaságokra épült területi szerkezetét és összetételét.

Részletesebben megvizsgálva a különböző szolga- és cselédtípusok elérhető demográfiai mutatóit (3. táblázat) az alábbiakat látjuk. A házicselédek döntő többsége 1900-ban a városokban és a vidéken egyaránt nő, és több mint 95 százalékban hajadon. A városi és vidéki cselédek kormegoszlása főként abban különbözik egymástól, hogy az előbbieket többnyire 20 év feletti és több mint 90 százalékuk 15 évnél idősebb, míg vidéken a 20 év alatti cselédek alkotnak határozott, 60 százalékot meghaladó többséget, sőt a cselédlányok kerekén ötödrésze 14 év alatti gyermek. Vélhetőleg kormegoszlásbeli különbségükkel is összefüggésben áll az, hogy a városi cselédeknek csak 22 százaléka írástudatlan, míg a vidékiek esetében ez az arány megközelíti a 37 százalékot (ily módon jóval meghaladva a korabeli országos átlagértékeket).

Nem okoz meglepetést, visszautalva a korábban említett statisztikai adatfelvételi gyakorlatra, hogy a gazdasági cselédek kerekén 95 százaléka férfi. Kor- és családi viszonyaik ugyancsak markánsan eltérnek a házicselédekétől: több mint kétharmaduk 20 év feletti és közel felük házas (a házicselédek ide vonatkozó országos átlagértéke 44, illetve 4 százalék). Ezen belül azonban ismét markáns különbségeket találunk azok között a tájak között, ahol a gazdasági cselédek fő alkalmazói parasztgazdák, illetve ott, ahol nagybirtokok. A gazdasági cselédek között a fiatalok aránya hasonló a vidéki házicselédekéhez (közel 47 százalékuk 20 év alatti, ezen belül 17 százalék gyermekkorú) és eltérő a házasok aránya is. Míg a parasztbirtokon dolgozó cselédek többsége nem házas (véltetőleg a statisztikai adatokban kimutatható 20 százalékos sokaság túlnyomó része az e régióban is megtalálható, de statisztikailag el nem különíthető közép- és nagybirtokok cselédei közül kerül ki), addig a nagybirtokokon alkalmazott gazdasági cselédek 78 százaléka házas ember. A kor és családi állapot

szerinti adatok eltérései egyértelmű utalások arra, hogy a parasztgazdaságokban dolgozók túlnyomó többsége életciklus szolga lehet, míg a nagybirtokok cselédsége foglalkozását hosszú távon szándékozik vagy kénytelen gyakorolni. Szembetűnő és igen érdekes különbség mutatható ki a két csoport írástudásában is: a nagybirtokon élő családok írni-olvasni tudási képessége csaknem kétszerese a gazdacselédekének⁵, ami arra utal, hogy a két szolgálcsoporthoz kulturálisan is egyre inkább elkülönül egymástól.

Kísérletképpen térképre vittük a házicselédként alkalmazott gyermekkorú lányok területi megoszlását is (4. térkép). Összevetve ezt az ugyancsak főként nőkből álló teljes házicseléd-népességgel azt tapasztaljuk, hogy néhány kisebb régió (főként Horvátország) kivételével a két területi megoszlás majdnem teljesen ellentétes egymással, vagyis azokon a területeken magasabb jóval a gyermekkorú házicseléd aránya, ahol általában sokkal ritkább (és gyakorlatilag hagyomány nélküli) a cselédtartás. E különbség alapján nem teljesen alaptalanul feltételezhető, hogy e területeken a gyermekkorú házicselédnek inkább kiegészítő feladatokat látnak el, és végső soron az sem lehetetlen, hogy sokuk számára a szolgálat tulajdonképpen iskolarendszeren kívüli képzést jelent (a női munkafolyamatok megismerését és megtanulását). Fiatal koruknál és viszonylag ritka alkalmazásuknál fogva nem valószínű ugyanis, hogy e régiókban a háztartások munkaszervezetének igazán fontos részét képezhették.

4. A házicselédnek néhány társadalmi jellemzője

A hivatalos statisztika által külön rovatban kimutatott házicselédnek esetében módunk van néhány további jellemző bemutatására és vizsgálatára is, szemben az agrártársadalomba bebújtatott gazdasági cselédekével. A házicseléd-csoport tagjainak felekezeti megoszlása alapján (4. táblázat) érdekes sajátosságokat tapasztalhatunk. A főként német és szlovák etnikai csoportokból álló evangélikusok aránya a házicselédnek között nagyjából megfelel össznépességen belüli részarányuknak. Ezzel szemben a szinte kizárólag magyarokból álló reformátusok és unitáriusok, illetve a magyarokat, németeket és szlovákokat tömörítő katolikusok házicselédnek közötti aránya erősen túlreprezentált. A szerb és román görögkeletiek, a ruszin és részben román görög katolikusok, valamint a zsidók viszont igen alulreprezentáltak – a statisztikai adatok szerint közülük jóval kevesebben állnak be házicselédnek, mint ahogy azt össznépességen belüli arányukból következne. A két görög rítusú felekezet esetében ez részben azzal magyarázható, hogy jelentős részben az ország olyan keleti területein

⁵ Ez a különbség figyelemreméltó és egyúttal némileg meglepő. A nagybirtokon élő és dolgozó cselédnek életviszonyait ugyanis a 20. század első felének szociográfiai irodalma kizárólag csak a negatív jellemzőkre (rossz lakviszonyok, táplálkozás, munkaadó-alkalmazott közötti kapcsolat) koncentrálna tárgyalta.

élnek, amelyek egyrészt korábbi adataink szerint nem rendelkeznek szolga- és cseléd tartási hagyományokkal, másrészt e vidékeken a cselédek alkalmazására inkább hajló városi/középosztályi lakosság aránya is lényegesen kisebb. A zsidók esetében azonban minderről kevésbé lehet szó, mert többségük eleve város-lakó. Itt egyrészt a kedvezőbb vagyoni helyzetre, másrészt bizonyos kulturális tartózkodásra gyanakodhatunk, ami csökkentette hajlandóságukat a cselédmunka elvállalására. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy jelentős részük iskolázottabb, így amikor a munkaerőpiacra lépett, a házicselédékénél könnyebb és jobban fizető foglalkozást tudott magának találni.

Az anyanyelvi csoportok adatai az előbbi megállapításokat erősítik és pontosítják: a házicselédi munka vállalásának tekintetében a magyar lakosság kerekben egyharmaddal túlreprezentált (annak ellenére, hogy magyar anyanyelvűség következtében ide sorolták a rendkívül kevés cselédet adó zsidó felekezetűek túlnyomó részét is), míg a román, ruszin, horvát és szerb lakosság igen erősen alulreprezentált. Esetükben sem lehet teljesen kizárni bizonyos kulturális tartózkodást a szolgálatvállalástól, de valószínűleg itt is az a tényező a döntő, amit a felekezeti adatok alapján már megállapítottunk, hogy ti. jóval nagyobb arányban laknak az ország viszonylag fejletlen, eltérő munkaszervezeti hagyományokkal rendelkező keleti területein. A németek és szlovákok esetében a házicselédék aránya csak szerény mértékben haladja meg népességbeli arányukat, gazdasági fejlettségükkel, foglalkozási szerkezetükkel lényegében összhangban állónak mondható. A magyar etnokulturális csoportba tartozók ettől eltérő, kiugróan magas részaránya, erőteljes túlreprezentáltsága viszont még további kutatások tárgyát kell, hogy képezze.

Ha azt nézzük meg, hogy az 1900. évi adatok szerint mekkora a házicselédék aránya az egyes foglalkozási csoportok között, illetve mekkora részük kap alkalmazást az egyes foglalkozási főcsoportokba tartozó munkaadóktól (5. táblázat), akkor ismét sajátos különbségeket találunk. A legmagasabb arányban az értelmiségi foglalkozásokat űző középosztályba tartozók, az ugyancsak nagyrészt ebbe a státusba tartozó nyugdíjasok⁶, valamint a kereskedők foglalkoztatnak házicselédéket. Ezen kívül viszonylag magas arányú még a közlekedéssel foglalkozók, valamint az „egyéb” kategóriákba tartozók cseléd tartása, a többieké azonban jelentéktelen.

Összességében viszont a munkáltató csoportok igen eltérő létszáma miatt szerény előnnyel ugyan, de mégis a mezőgazdaságból élő munkaadóknál dolgozó házicselédék száma a legnagyobb, csak utánuk következnek azok, akik értelmiségi, kereskedő, iparos és nyugdíjas háztartásokban szolgálnak. Vagyis a megoszlásban visszatükröződik a történeti Magyarország társadalmának 1900

⁶ Az első világháború előtti Magyarországon gyakorlatilag csak a magántisztviselők, valamint az állami foglalkoztatottak számára működött nyugdíjrendszer (közhivatalnokok, postai és vasúti alkalmazottak). A felsoroltak többsége értelmiségi foglalkozásokat űzőtt és vagyoni helyzetét tekintve jelentős részben az ún. középosztályba tartozott.

körül elég erős agrárjellege. Érdeemes felfigyelni arra is, hogy a kevés házicselédnek besorolt férfi majdnem fele ugyancsak mezőgazdasághoz sorolt munkaadók háztartásában dolgozik. E „mezőgazdasági” munkaadók többsége valószínűleg nagyobb, specializált házicseléd-csoportokat – többek között a férfi-foglalkozásnak számító komornyikot, inast, kocsiszt – foglalkoztató közép- és nagybirtokos lehet. (Sajnos statisztikáink a munkaadók társadalmi értelemben részletesebb bontását nem teszik lehetővé.)

5. Következtetések / Összefoglaló

A házicselédség történetével kapcsolatos európai kutatások szerint⁷ e társadalmi csoport története lényegében három nagy szakaszban foglalható össze: a „hagyományos”, az „átmeneti” és az „új” cselédség időszakában. Írásunk lényegében az első két szakasz magyarországi sajátosságait tárgyalja. A nemzetközi szakirodalom szerint a cselédek történetének hagyományos szakaszát az életciklushoz kötődő szolgálatvállalás (life cycle servanthood), az erős férfi részvétel, a mezőgazdasági tevékenységek dominanciája és a szolgálók, illetve alkalmazók közötti kisebb szociális távolság jellemzi. A szolgatartás átalakuló korszakában a foglalkozás feminizálódni kezd, ugyanakkor urbanizálódik (színtere egyre inkább a város lesz a vidék mellett), a szolgálók foglalkoztatók mind inkább a létszámban, társadalmi súlyban is dinamikusan növekvő középosztályból kerülnek ki, s ezzel párhuzamosan az alkalmazó és alkalmazott közötti szociális távolság egyre jobban nő. A házi- és gazdasági cselédség bizonyos mértékig kezd elkülönülni egymástól és mindkettő társadalmi értelemben fokozatosan marginalizálódik.

A magyarországi adatok e képnek a városok viszonylatában tökéletesen megfelelnek, a vidék esetében azonban ez már nem állítható. Utóbbi jelenség főként annak tudható be, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók száma és aránya Magyarországon a 20. század közepéig csak lassan csökkent, ráadásul a 19. század közepén kialakult a jelentős létszámú gazdasági cselédséget foglalkoztató nagybirtokrendszer. E változás arra vezethető vissza, hogy az ingyen jobbágyi munkaerőt (robotot) elvesztő latifundiumok többsége évtizedeken keresztül egyszerre krónikus tökeszegénységgel és munkaerőhiánnyal küszködött. Mivel a munkafolyamatok gépesítésére többnyire nem volt lehetőségük, valamilyen olcsóbb megoldást kellett találniuk. Ezt jelentette a csoportosan a nagybirtokokra telepített olcsó munkaerő, a „főfoglalkozású” gazdasági cselédség. Ez az átalakulás természetesen számottevő változásokkal járt a gazdasági cselédek kor, nem és családi állapot szerinti szerkezetében. Megnőtt, sőt dominánssá vált

⁷ A helykímélés érdekében külön felsorolás nélkül hivatkozunk azokra az előadásokra, amelyek a „Servant project” 2002. és 2003. évi öt konferenciáján e témakörben elhangzottak (l. még www.servantproject.com).

közöttük a férfiak aránya, átlagéletkoruk magasabb lett és többségük már házas emberként nyert alkalmazást. A foglalkozás esetükben életciklus tevékenységből élethosszig tartó megélhetési móddá változott át. Mindez együtt járt két további változással is. Egyrészt eltűntek a 18–19. század „mindenes” szolgálói, akiknek számottevő része némi kezdőtőke gyűjtése mellett legényként és leányként részben az önálló paraszti gazdálkodásba történő beletanulást is végezte életciklusának egy szakasza, a fiatal korban cselédi szolgálatban eltöltött évek alatt. A nagybirtokok nagyobbrészt a 19. század közepén kifermálódott cselédsége már erőteljesen specializálódott az egyes mezőgazdasággal kapcsolatos tevékenységekre, és élethosszig való alkalmazást vállalt, ami viszonylag nagyobb létbiztonságot adott, de egyúttal elvágta a parasztgazdává válás, a felfelé mobilitás lehetőségét is. A másik következmény a cselédek és munkaadók közötti szociális távolság igen jelentős megnövekedése volt. Viszonylag gyorsan eltűntek a korábbi patriarchális viszonyok, a nagy csoportokban alkalmazott új cselédek már nem illeszkedtek be az alkalmazó háztartásába, hanem külön családdal bírtak és külön, úgynevezett „cselédházakban” fizikailag is elkülönülve éltek egészen a második világháborúig, e szolgatartási rendszer nagybirtokok megszűnésével járó felbomlásáig (Balassa 1987; Katona 2000; Varga 1980). Vagyis azt mondhatjuk, hogy míg a magyarországi városi cselédség története egyértelműen az európai utat követi, addig a magyar vidék cselédjeinek története attól külön úton jár a 19. század közepétől a 20. század közepéig.

A fenti folyamat nem független attól a ténytől sem, hogy a demográfiai átmenet során Magyarországon a 19. század végén – 20. század elején számottevő népességnövekedés és ennek következtében komoly munkaerő-felesleg keletkezett, melyet a helyi társadalom viszonylag lassú iparosodása és urbanizációja nem tudott teljes mértékben felszívni. A népességfelesleg egy része ekkoriban a tengerentúlra vándorolt ki, vagy megpróbált a városokban munkát találni. Sokan azonban nem a nagy változásokkal járó, más társadalmi közegebe, illetve távolra, ismeretlenbe történő elvándorlást, hanem a kisebb megrázkódtatással járó, és sokkal nagyobb létbiztonságot ígérő nagybirtokos-cseléddé válást választották annak minden kényelmetlen kötöttsége és (talán nem is világosan látott) szociális korlátja ellenére. Az első világháború után ezt a helyzetet csak tovább erősítette, hogy a kivándorlás feszültségoldó szelepét az Amerikai Egyesült Államok az 1920-as években Magyarország számára igen kedvezőtlenül megszabott bevándorlási kvótáival lényegében lezárta.

Vizsgálatunk döntő mértékben a magyarországi hivatalos statisztika 19. század végi – 20. század eleji adataira épült. Ez sok szempontból átmeneti korszak. Bár a vidék meghatározó részén ekkorra már kialakult a fentebb röviden jellemzett nagybirtokos-cselédrendszer, a peremvidékeken a modern statisztikák adataival nagy vonalakban nyomon követhető az eltűnő félben levő hagyományos jellegű gazdasági szolgarendszer néhány jellemzője is. Ezek a régiók ugyanis részben kevésbé fejlettek (kevésbé változtak), részben ökológiai adottságaik, birtokszerkezetük miatt eleve nem bizonyultak alkalmasnak nagybirtokok és nagybirtokos-cselédrendszer kialakítására. Sajnos adataink kevésbé részletes volta miatt következtetéseink sok tekintetben hipotetikusnak nevezhetőek. Véleményünk szerint azonban mindenképpen magukban rejtik azt a tanulságot, hogy a cselédség történetét érdemes az eddigieknél talán szorosabb összefüggésben tárgyalni egyrészt a gazdálkodási, munkaszervezeti és technológiai változásokkal, másrészt általában a szélesebb értelemben vett gazdasági és demográfiai folyamatokkal. Harmadrészt reméljük, azt is bizonyítottuk, hogy az egy-egy város, kisebb régió vagy korszak cselédviszonyait mélységében feltáró esettanulmányok mellett néha szükség van a nagy területekre vonatkozó, hosszabb távú összefoglaló adatsorok/adatcsoportok figyelemmel kísérésére is.

IRODALOM

- Balassa M. Iván 1987. Cselédházak a magyarországi nagybirtokokon. *Agria*, 23. 123–138.
- Balogh István 1965. A paraszti gazdálkodás és a termelési technika. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Akadémiai, Budapest, I. 349–428.
- Barbarits Lajos 1965. *A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon*. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- Edvi Illés Pál 1834. A cselédi rendnek romlottságáról és kevesüléséről faluhelyen. *Tudományos gyűjtemény*, 11, 3–38.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 2. 19–64.
- Galgóczy Károly 1855. *Magyarország, a Szerb vajdaság, s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája*. Emich, Pest.
- Gyáni Gábor 1983. *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest.
- Katona Imre 2000. Uradalmi és gazdacselédek (béresek és szolgák). In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*, Akadémiai K. Budapest, 174–185.
- Kiss Lajos 1981 (1939) *A szegény asszony élete*. Gondolat, Budapest.
- Kósa László 1967. Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. (Adatok a sarlókasza eszközváltáshoz.) *Ethnographia*, 78. évf. 22–40.

- Népszámlálás 1890. *A Magyar Korona Országáiban végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest, KSH, I.
- Népszámlálás 1900. *A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve*. Budapest, 1906, Magyar Statisztikai Közlemények 15.
- Népszámlálás 1910. *A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve és a föld- és házbirtokviszonyok*. Budapest, 1915, Magyar Statisztikai Közlemények 56.
- Novák Lajos 1869. *Falusi rossz szokások*. Esztergom.
- Papp Zoltán Sándor 1975. *A beregdaróci emberek élete a századfordulón*. Natura, Budapest.
- Sápi Vilmos 1967. *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*. Budapest, Akadémiai.
- Sápi Vilmos 1968. A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete Magyarországon a dualizmus korában. In Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok 2. Közgazdasági és Jogi K.* Budapest, 299–311.
- TESZ 1967. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai, Budapest.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 65. évf. 1. sz. 62–86.
- Varga Gyula 1980. Szolgalegények élete és munkája Debrecen környékén. *Ethnographia*, 1980, 91. évf. 403–422.

1. A cseléd- és szolganépeesség alakulása a történeti Magyarországon

Év	Házicseléd	Gazdasági cselédek	Cseléd összesen	Részarányuk a teljes népességhez viszonyítva %
	1000 fő			
1778 ^a	336	6,0
1857	377
1869	932 ^b	6,0
1880	430 ^c	555	985	6,1
1890	376	555	931	5,4
1900	385	550	935	4,9
1910	391	508	899	4,3

^a Erdély és a Katonai Határőrvidék nélkül.

^b A házi- és a gazdacselédek száma külön-külön nem számítható ki.

^c Valószínűleg több a tényleges számnál. Feltehetőleg 1869-hez hasonlóan más rétegeket is e csoportba osztottak be.

Forrás: Szerző számításai a népszámlálások hivatalos adatai alapján.

2. A szolganépeesség hosszú távú demográfiai változásai (%)

Arányuk a teljes népességben belül	Szolgák együttesen (1778)	Házi cselédek (1900)	Gazdasági cselédek (1900)	Összesen (1900)
Városok	8,6	5,0	0,9	5,9
Megyék	7,0	2,0	3,5	5,5

Nemek szerinti megoszlásuk	1778		1900	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Városok	31,8	68,2	16,8	83,2
Megyék	58,8	41,2	66,8	33,2

Korszerkezet	1778		1900	
	0–14	15–X	0–14	15–X
	éves			
Városok	Férfiak	...	11,2	88,8
	Nők	...	8,7	91,3
Megyék	Férfiak	32,9	67,1	63,7
	Nők	8,0	92,0	18,0

Forrás: Conscriptio Animarum 1778 (a szerző által korigálva), 1900. évi népszámlálás.

3. A házi és gazdasági cselédek demográfiai jellemzői a történeti Magyarországon (1900)

	Házi cselédek részaránya nemek, korcsoportok és családi állapot szerint					
	Nők aránya	7–14 éves	15–19 éves	20–X éves	Házások aránya	Írni-olvasni tudók aránya
	%					
Városok	94,6	9,2	33,3	57,5	4,5	77,5
Megyék	89,5	19,4	42,7	38,8	4,2	63,2
Magyarország összesen	91,0	16,3	39,9	43,8	4,3	67,6
	Gazdasági cselédek részaránya nemek, korcsoportok és családi állapot szerint					
	Nők aránya	7–14 éves	15–19 éves	20–X éves	Házások aránya	Írni-olvasni tudók aránya
	%					
Városok	4,0	5,1	18,1	76,8	46,5	59,4
Hagyományos mezőgazdasági vidékek	15,7	17,0	29,7	53,3	20,6	32,6
Nagybirtokok régiói	1,4	5,9	16,3	77,8	60,6	57,8
Magyarország összesen	4,3	9,3	22,2	68,5	46,9	50,2

Forrás: 1900. évi népszámlálás.

4. A házi cselédség etnokulturális szerkezete a történeti Magyarországon

	Felekezeti csoportok szerint			
	Teljes népesség	Házi cselédek	A részarányok közötti különbség (a reprezentativitás különbsége)	A házi cselédek felekezet szerinti megoszlása a teljes népességéhez viszonyítva (a reprezentativitás mértéke)
Római katolikusok	51,5	63,2	+11,7	+22,7
Reformátusok	12,7	15,1	+2,4	+18,9
Evangélikusok	6,7	6,9	+0,2	+3,0
Unitáriusok	0,4	0,6	+0,2	+50,0
Görögkeletiek	9,6	7,3	-2,3	-24,0
Görög katolikusok	14,6	4,9	-9,7	-66,4
Zsidók	4,4	2,0	-2,4	-54,5
Egyéb	0,1	0,0
Összes	100,0	100,0		
Anyanyelvi csoportok szerint (%)				
Magyar	45,4	60,4	+15,0	+33,0
Német	11,1	12,3	+1,2	+10,8
Szlovák	10,5	11,9	+1,4	+13,3
Román	14,6	7,1	-7,5	-51,4
Rutén	2,2	1,2	-1,0	-45,5
Horvát	8,7	4,2	-4,5	-51,7
Szerb	5,4	1,0	-5,4	-81,5
Egyéb	2,1	1,9	-0,2	-9,5
Összes	100,0	100,0		

Forrás: 1910. évi népszámlálás.

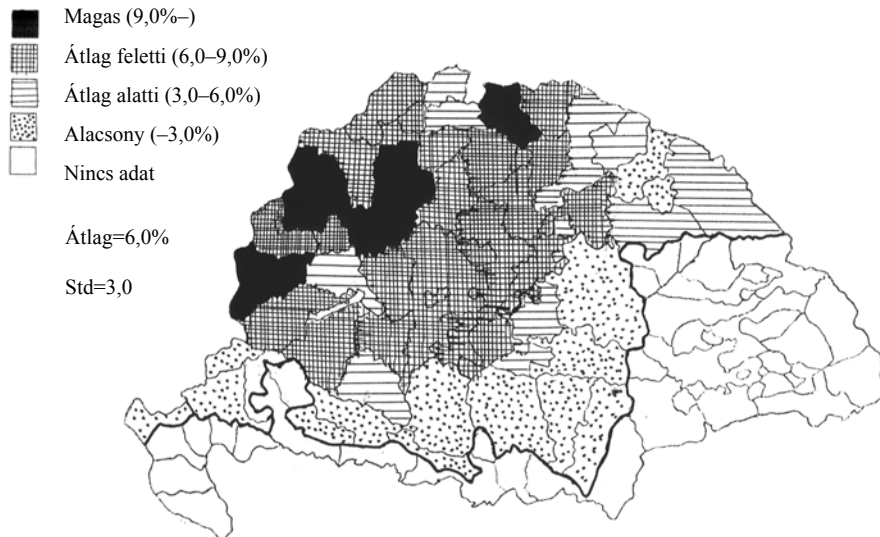
5. Házi cselédek a fő társadalmi-foglalkozási csoportokban
(1910)

Házi cseléd arányszám (100 alkalmazottra jutó házicselédék száma)			
A munkaadó foglalkozási csoportja	Férfi	Nő	Összes
Östermelés ^a	0,4	2,3	2,7
Bányászat	0,3	2,6	3,0
Ipar	0,2	4,6	4,8
Kereskedelem	0,7	29,1	29,8
Közlekedés	0,6	11,4	12,0
Értelmiségiek (közszolgálat és szabadfoglalkozásúak)	3,9	37,9	41,8
Hadsereg	0,4	3,7	4,1
Nyugdíjasok, járadékosok	2,0	25,2	27,2
Napszámosok	0,0	0,2	0,3
Egyéb és meghatározatlan	3,3	20,4	23,7

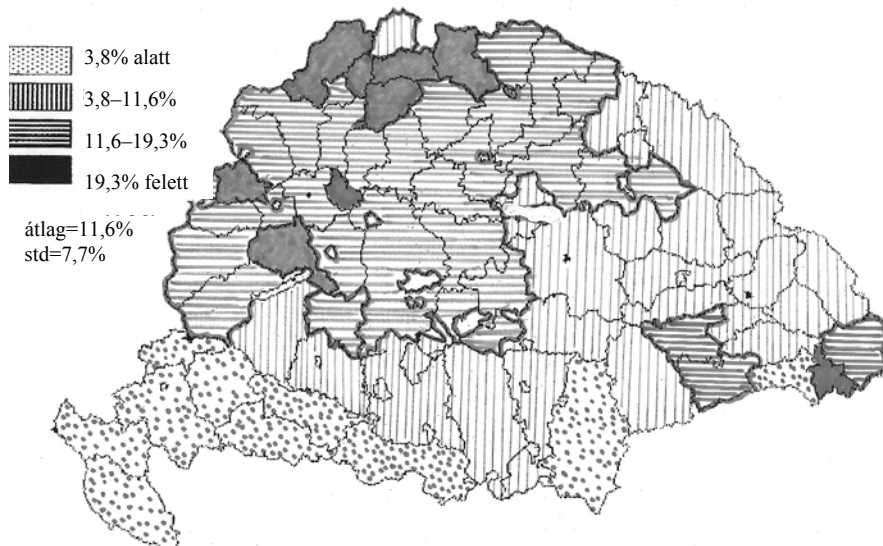
A házi cselédek megoszlása a munkaadó foglalkozási csoportja szerint				
A munkaadó foglalkozási csoportja	Megoszlás		Nemek aránya	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
	%			
Östermelés ^a	47,3	25,5	15,5	84,5
Bányászat	0,6	0,4	11,6	88,4
Ipar	6,0	14,2	4,0	96,0
Kereskedelem	4,1	17,1	2,3	97,7
Közlekedés	2,2	4,4	4,8	95,2
Értelmiségiek (közszolgálat és szabadfoglalkozásúak)	23,9	23,1	9,3	90,7
Hadsereg	1,6	1,4	10,2	89,8
Nyugdíjasok, járadékosok	8,2	10,1	7,4	92,6
Napszámosok	0,1	0,2	5,8	94,2
Egyéb és meghatározatlan	5,9	3,6	14,0	86,0
Összesen	100,0	100,0	9,0	91,0

^a Mezőgazdaság, erdészet és halászat.

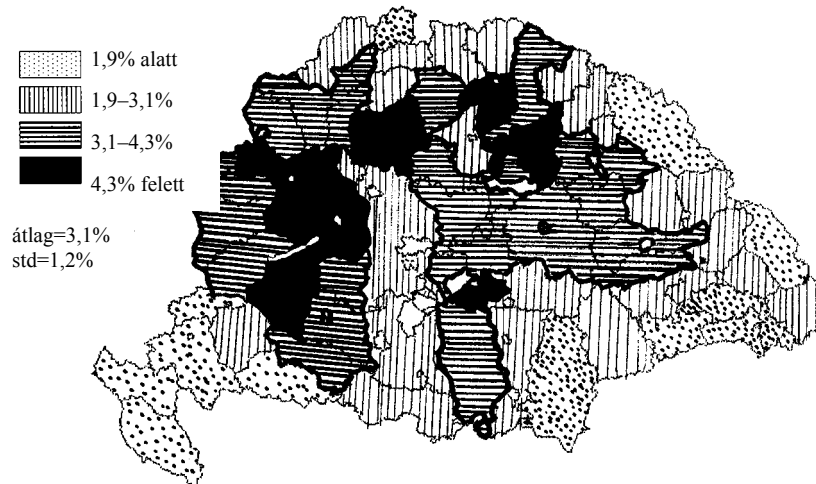
Forrás: 1910. évi népszámlálás.

I. A szolgák aránya a teljes népességben belül (1778)

II. A házi cselédek aránya a teljes népességben belül (1900)

III. A gazdasági cselédek aránya a teljes népességben belül (1900)

IV. A kiskorú (15 éven aluli) nők aránya a cselédek között (1900)

SERVANTS AND FARMHANDS IN HISTORIC HUNGARY BEFORE THE FIRST WORLD WAR, IN THE MIRROR OF FIGURES

Summary

First of all the author deals with the content and meaning of the social categories ‘servant’ and ‘farmhands’ between the 1770s and 1910. Then he examines the changes in the number of servants in the mentioned period, analyses their demographic and social characteristics on the basis of 18th century population registers (*Conscriptio Animarum*) and official population censuses carried out between 1869 and 1910.

According to the European research on the history of domestic service, the history of this population group can be essentially comprised into three large phases: the periods of ‘traditional,’ ‘transitional’ and ‘new’ domestic service. The paper mainly comments on the Hungarian characteristics of the first two phases. According to the international literature, the traditional phase of the history of domestic service is characterised by life cycle servanthood, strong male participation, the dominance of agricultural activities and a small social gap between servant and employer.

In the transitional phase of servanthood the occupation starts to become female-dominated and simultaneously urbanised (besides the country the city also becomes a scene of employment), employers come more and more from the middle classes dynamically growing in number and social weight and, in parallel with these processes, the social distance between employer and employee also begins to increase. Being a domestic servant becomes gradually marginal in the social sense.

The Hungarian data are in perfect agreement with what was outlined above in terms of the cities, but the same cannot be said of the countryside. This difference is mainly due to the fact that until the middle of the 20th century there was only a very slow decrease in the number and rate of people living on agriculture in Hungary. What is more, the middle of the 19th century saw the emergence of a comprehensive system of large estates that employed a significant number of farm hands. The latter change can be retraced to the fact that the majority of *latifundia*, which lost the opportunity of using compulsory labour, struggled with a chronic and simultaneous shortage of capital and labour force through decades. As they were usually unable to mechanise the various phases of the work process, they had to find a cheaper solution. This was offered by cheap labour force housed en masse at the estates – the masses of ‘full time’ farm hands. This transformation naturally entailed considerable changes for the

composition of the farm hand population in terms of age, gender and marital state. The rate of men grew until it became dominant and most of them gained employment when already married. In their case this occupation changed from a life cycle activity to a life long way of life. This entailed two further changes. On the one hand the 'all-round' servants of the 18th and 19th centuries vanished – the majority of such servants, whether male or female, used to use the years of servanthood for saving up some 'starting capital' as well as for learning the ins and outs of independent farming while still unmarried. The servant population of the large estate, which had more or less emerged by the mid-19th century, was strongly specialised for the various activities related to agriculture and entered life long employment. This gave them a relatively high degree of security but deprived them of the possibility of becoming independent peasant farmers. The other consequence was a significant increase in the social distance between servants and employers. Earlier patriarchal relations quite rapidly vanished– the new servants employed in large groups could no longer become integrated with the employing household. They had their own families and lived isolated in separate 'servant-houses.' This practice continued until the end of the Second World War when the disintegration of large estates brought along the end of this system of servant keeping. In other words it could be said that while the history of the urban domestic servant population in Hungary clearly followed the European route, the history of the servants of the Hungarian countryside went along a different path from the middle of the 19th century to the mid-20th century.

The above process is not independent of the fact that the demographic transition led to the emergence of a considerable population growth and the resulting labour surplus in the late 19th and early 20th centuries, which the industrialisation and urbanisation of the local society failed to absorb fully. A part of the population surplus emigrated overseas or tried their luck in the cities. However, instead of emigrating to distant and unknown lands, which entailed tremendous changes, many of them took the option that seemed to offer less of a shock and more security – they became farm hands on a large estate, despite all the discomforts and commitments that this entailed, and the social limitations that they probably could not quite foresee. After the First World War the situation on the labour market was made even worse by the fact that the United States practically put an end to the emigration process which used to serve as a mechanism for venting social tension when, in the 1920's, they introduced immigration quotas at very unfavourable levels for Hungary.

Tables:

1. The number of servants in historical Hungary

Heading: Year; Domestic servants (1000 persons); Farmhands (1000 persons); Total servant (1000 persons); Proportion of servants in total population (%)

Notes: a) Without Transylvania and the Military Border.

b) The proportion of the domestic servants and farmhands is unknown.

c) Looks underestimated. With all probability together with other social groups like in 1869 census.

Source: calculations by the author based on official census returns

2. Long term demographic changes in the servant population (%)

Heading: Proportion of the servants in the total population; All type of servants (1778); Domestic servants (1900); Farmhands (1900); Total (1900)

Lateral text: Cities; Counties

Heading: Gender proportion; 1778 (Male, Female); 1900 (Male, Female)

Lateral text: Cities; Counties

Heading: Age structure; 1778 (aged 0-14, aged 15-x); 1900 (aged 0-14, aged 15-x)

Source: *Conscriptio Animarum 1778* (corrected by the author), Census 1900

3. Demographic characteristics of domestic servants and farmhands in historical Hungary (1900)

Heading: Domestic servants: Proportion of females; proportion of age groups (7-14, 15-19, 20-x), Proportion of married; Literacy ratio (in percentage)

Lateral text: Cities; Counties; Hungary total

Heading: Farmhands: Proportion of females; proportion of age groups (7-14, 15-19, 20-x), Proportion of married; Literacy ratio (in percentage)

Lateral text: Cities; Traditional farming regions; Large estate regions; Hungary total

Source: Census 1900

4. Ethnocultural structure of domestic servants in historical Hungary (%)

Heading: Denomination groups: Total population; Domestic servants; Difference in representation related to total; Increase/decrease in representation

Lateral text: Roman catholic, Calvinist, Lutheran, Greek orthodox, Greek catholic, Jew, Other, Total

Heading: Language groups: Total population; Domestic servants; Difference in representation related to total; Increase/decrease in representation

Lateral text: Hungarian, German, Slovak, Romanian, Ruthenian, Croatian, Serbian, Other, Total

Source: Census 1910

5. *Domestic servant keeping in the main socio-occupational groups (1900)*

Heading: Domestic servant ratio (Domestic servants/100 occupied persons):

Employer group, Male, Female, Total

Lateral text: Primary production^a; Mining, Industry; Commerce; Traffic; Intellectuals; Army; Rentners; Daylabourers; Others and unspecified

Heading: Distribution of domestic servants by employer: Employer groups, Distribution of male and female domestic servants; Proportion of male and female in percentage

Lateral text: Primary production^a; Mining, Industry; Commerce; Traffic; Intellectuals; Army; Rentners; Daylabourers; Others and unspecified, Total

a) agriculture, forestry and fishing

Source: Census 1910

Maps:

I. Proportion of all servants in the total population (1778)

Explanations (from above): High, Above average, Below average, Low, No data, Average, std.

II. Proportion of domestic servants in the population (1900)

Explanations (from above): below 3,8%; 3,8–11,6%; 11,6–19,3%; Above 19,3%; Average; std.

III. Proportion of farmhands in the population (1900)

Explanations (from above): Below 1,9%, 1,9–3,1%, 3,1–4,3%, Above 4,3%, Average, std.

IV. Proportion of young (below age 15) female domestic servants (1900)

Explanations (from above): Below 12,2%, 12,2–17,6%, 17,7–23,2%, Above 23,3%, Average, std.